

РОЗДІЛ 11 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/78>

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ФОРМА ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

LEGAL NIGILISM AS A FORM OF DEFORMATION LEGAL CONSCIOUSNESS

Геєць І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри політології, права та філософії
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Стаття присвячена дослідженню правового нігілізму як негативного соціально-психологічного явища. Правовий нігілізм відносять до числа негативних факторів державного й суспільного життя, які становлять загрозу національній безпеці, а питання детального вивчення та вироблення стратегії подолання правового нігілізму, особливо у сфері прав людини, набувають практичної та теоретичної значущості й виступають об'єктом уваги вчених, політиків, дослідників, засобів масової інформації.

Залежно від ступеня спотворення структурних елементів правосвідомості, форм прояву слід виділити такі форми деформації правової свідомості:

- 1) правовий інфантилізм, тобто недостатня сформованість правової свідомості;
- 2) правовий фетишизм – зведення до абсолюту ролі права й правових засобів у регулюванні суспільних відносин;
- 3) правовий ідеалізм – наївне покладання на закон так званої «швидкодії»;
- 4) правовий негативізм – скептичне ставлення до права, аж до повної невіри в його потенційні можливості, усвідомлене ігнорування вимог закону.

Виділяючи останню форму деформації правосвідомості, пропонуємо розрізняти два напрями її прояву:

- а) якщо носій правосвідомості проявляє зневажливе, негативне або байдуже ставлення до права чи правової дійсності за відсутності умислу на вчинення злочину, в такому випадку відбувається така форма деформації правосвідомості, як *правовий нігілізм*;
- б) якщо ж усвідомлене заперечення законів супроводжується наявністю умислу на вчинення правопорушення, то відбувається найтяжча форма деформації правової свідомості – *злочинна*.

Дослідження сучасних процесів об'єктивного й суб'єктивного характеру, які детермінують правовий нігілізм, показало, що розв'язання цієї проблеми залежить від змін як мінімум у п'яти сферах: поточного законодавства й правотворчості; правозастосування; економіки; юридичної науки та юридичної освіти; громадянського суспільства й особистої ініціативи. Правова освіта й засоби масової інформації – наймасштабніші способи подолання правового нігілізму, безумовно, що не вичерпують методи й форми профілактики й боротьби з досліджуваним негативним явищем, але дозволяють розв'язати проблему «правового мінімуму», якогось обов'язкового рівня, яким має володіти кожна людина незалежно від її соціального статусу.

Ключові слова: право, правовий нігілізм, правова свідомість, держава, суспільство, правовий інфантилізм, правовий фетишизм, правовий ідеалізм, правовий негативізм.

The article is devoted to the study of legal nihilism as a negative socio-psychological phenomenon. Legal nihilism is one of the negative factors of state and public life that threaten national security, and the issues of detailed study and development of strategies to overcome legal nihilism, especially in the field of human rights, acquire practical and theoretical significance and are the object of attention of scientists, politicians, researchers, the media.

Depending on the degree of distortion of structural elements of legal consciousness, forms of manifestation, the following forms of deformation of legal consciousness should be distinguished:

- 1) legal infantilism, ie insufficient formation of legal consciousness;
- 2) legal fetishism – reduction to the absolute role of law and legal remedies in the regulation of social relations;
- 3) legal idealism – naive reliance on the law of so-called “speed”;
- 4) legal negativism – a skeptical attitude to the law, up to complete disbelief in its potential, conscious disregard for the law.

Distinguishing the last form of deformation of legal consciousness, we propose to distinguish two directions of its manifestation:

- a) if the bearer of legal consciousness shows contemptuous, negative or indifferent attitude to law or legal reality in the absence of intent to commit a crime, in this case;
- b) if the conscious denial of the laws is accompanied by the presence of intent to commit an offense, then there is the most severe form of deformation of legal consciousness – criminal.

A study of modern processes of objective and subjective nature, which determine legal nihilism, showed that the solution to this problem depends on changes in at least five areas: in the field of current legislation and lawmaking; in the field of law enforcement; in the field of economics; in the field of legal science and legal education; in the field of civil society and personal initiative. Legal education and mass media are the largest ways to overcome legal nihilism, of course, which do not exhaust the methods and forms of prevention and control of the studied negative phenomenon, but allow to solve the problem of “legal minimum”, a mandatory level that everyone should have regardless of her social status.

Key words: law, legal nihilism, legal consciousness, state, society, legal infantilism, legal fetishism, legal idealism, legal negativism.

Постановка проблеми. Сучасний етап становлення в Україні громадянського суспільства й правової держави, який характеризується перетворенням усіх сторін соціального буття, передбачає оновлення ідей і принципів, що утворюють у сукупності ідеологічний субстрат правосвідомості українського суспільства, як показник досягнутого рівня правової та демократичної культури. Однак аналіз якісних характеристик стану і тенденцій розвитку сучасної правосвідомості засвідчує, що здатність суспіль-

ства на свідомому рівні дотримуватися законів, визнавати і поважати права та інтереси різних суб'єктів суспільних відносин нерідко знаходить неадекватне відбиття на практиці, що є наслідком існування і прояву різних форм деформації правової свідомості.

У зв'язку із цим правовий нігілізм відносять до числа негативних факторів державного й суспільного життя, які становлять загрозу національній безпеці, а питання детального вивчення і вироблення стратегії подолання

правового нігілізму, особливо у сфері прав людини, набувають практичної та теоретичної значущості й виступають об'єктом уваги вчених, політиків, дослідників, засобів масової інформації.

Аналіз публікацій. Незважаючи на те, що сутність нігілізму, причини його появи, форми прояву тощо, були об'єктом уваги видатних мислителів філософії (Ф. Ніцше, І. Фіхте, Ф. Якобі, М. Хайдеггер, К. Ясперс, О. Шпенглер та інші) питання впливу філософії на правову свідомість у зв'язку з правовим нігілізмом у філософській літературі багато в чому залишається нерозкритим, хоча саме філософські підстави виступають тією теоретичною базою, яка у вигляді умотивованої аргументації, зумовлює різноманітні форми прояву нігілізму.

Проблему правового нігілізму як негативного явища досліджували у своїх роботах А.М. Шульга, С.С. Алексєєв, М.І. Матузов, М.В. Пампура, Н.В. Пильгун, О.В. Туманов, О.В. Дручек, М.В. Цвік, А.І. Луцький, І.Д. Копайгора, І.І. Копайгора й інші науковці. Але більшість робіт, які досліджують правовий нігілізм як одну з форм деформації правосвідомості, консолідують спільні ознаки, властиві будь-якому прояву правового нігілізму в сучасному світі. Але комплексних, аналітичних досліджень конкретних форм прояву правового нігілізму на тепер не досить.

Мета дослідження полягає в теоретичному аналізі правового нігілізму як негативного соціально-психологічного явища й пропозиції механізмів його подолання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як світоглядна установка, нігілізм набув широкого поширення в XIX–XX ст. в Західній Європі. Аналіз поглядів різних філософів, які зачіпають в тій чи іншій мірі проблему нігілізму, показує, що феномен нігілізму переважно розумівся як знецінення вищих цінностей, що вперше вжито Ф. Ніцше [1]. Уважаємо, що таке визначення «нігілізму» не можна назвати науковим і логічно обґрунтованим у зв'язку з тим, що воно не визначає його специфічних ознак. Однак визначення Ніцше вказує на досить істотний фактор: нігілізм виникає там, де життя знецінюється, де втрачено мету і немає відповіді на питання про сенс життя.

Послідовне вивчення коренів нігілізму, як специфічного мислення, і такої форми його прояву як правовий нігілізм, свідчить, що лат. “*nihil*” (нічого, ніщо) вживалося і до Ніцше. “*Nihil*” зустрічається у Демокріта, Геракліта та інших мислителів щоразу, коли має місце питання про буття для позначення його протилежності – *небуття або ніщо*. Середньовічні містики і схоласти (Альберт Великий, Фома Аквінський та інші) дістінкцію «ніщо / буття» розглядають в нерозривному зв'язку з негацією – планомірним запереченням, як єдиним способом наближення думки до Бога [2].

Ф. Якобі оперує цим поняттям в якості засобу переходу від розумової метафізики до так званої філософії віри [3]. Звертаючись безпосередньо до досліджуваної сфери прояву нігілізму, а саме правового нігілізму, відзначаємо, що першими критично поставилися до усталених засад в праві і моральності софісти (Горгій, Пол, Антифон та інші), які заперечували абсолютну значимість писаних законів з огляду на їх недосконалість. Однак тим самим вони зумовили необхідність їх соціального і наукового обґрунтування. Заперечення права, як відповідь на питання співвідношення права і справедливості, права і сили, про місце права в ієрархії соціальних цінностей мало місце і в античній філософії (Сократ, Платон, Арістотель та інші), де причини заперечення права головним чином обґрунтовувалися недосконалістю людської природи, що, до речі, було запозичене у античних авторів філософами Нового часу (Гоббс, Локк, Юм та інші).

Закон, як форма вираження і закріплення права, діє через людину, і «при оцінці людських вчинків може мати значення лише те, наскільки людина сприйняла цей закон у своє переконання» [4, с. 169]. Виходячи з цього, завдання

трансформації права безпосередньо пов'язане з відтворенням його відображення у свідомості – у правосвідомості.

Сучасні реформи різних сфер життєдіяльності суспільства відображаються змінами характеристик правосвідомості суб'єктів суспільних відносин. Нині є криза сучасної правосвідомості, яка виражається в тому, що право у свідомості суспільства, а точніше більшої його частини, не несе в собі потенціалу впливу на життєдіяльність людини і держави.

Безперечно, що зорієнтована подібним чином правосвідомість соціуму є серйозною перешкодою на шляху реального втілення соціально-стабілізуючого нормативно-правового потенціалу Конституції України, особливо тієї її частини, яка стосується прав і свобод людини. Однак, незважаючи на практичну необхідність подолання деформації правосвідомості суспільства з метою його ефективного функціонування на основі загальнолюдських цінностей і демократії, до сих пір відсутня єдина теорія розуміння сутності і природи цього явища.

У юридичній літературі виділяють декілька основних форм деформації правосвідомості, які відрізняються між собою різним ступенем викривлення компонентів правосвідомості у відбитті правової дійсності і які в своїй сукупності розкривають сутність і зміст цього явища [5, с. 142]. Найпоширенішими формами деформації правової свідомості виділяють правовий нігілізм та юридичний ідеалізм. М.І. Матузов зазначає, що «якщо правовий нігілізм означає недооцінку права, то правовий ідеалізм – його переоцінку, обидва ці явища мають одне коріння – юридичне неучтво, нерозвиненість правосвідомості, дефіцит політико-правової культури. Зазначені крайнощі, незважаючи на їх зовнішню протилежну спрямованість, урешті, об'єднуються в єдине, подвійне зло» [6, с. 12]. Інші науковці, окрім правового нігілізму та правового ідеалізму, виділяють ще правовий інфантізм, перероджену правосвідомість, правовий дилетантизм, правовий фетишизм, правовий негативізм, правовий егоцентризм та злочинну установку [7, с. 26].

На нашу думку, залежно від ступеня спотворення структурних елементів правосвідомості, форм прояву, слід виділити такі форми деформації правової свідомості:

- 1) правовий інфантізм, тобто недостатня сформованість правової свідомості;
- 2) правовий фетишизм – зведення до абсолюту ролі права і правових засобів в регулюванні суспільних відносин;

3) правовий ідеалізм – наївне покладання на закон так званої «швидкодії»;

- 4) правовий негативізм – скептичне ставлення до права, аж до повної невіри в його потенційні можливості, усвідомлене ігнорування вимог закону.

Виділяючи останню форму деформації правосвідомості, пропонуємо розрізнити два напрямки її прояву:

- а) якщо носій правосвідомості проявляє зневажливе, негативне або байдуже ставлення до права чи правової дійсності при відсутності умислу на вчинення злочину, в цьому випадку має місце така форма деформації правосвідомості, як *правовий нігілізм*;

- б) якщо ж усвідомлене заперечення законів супроводжується наявністю умислу на вчинення правопорушення, то має місце найтяжча форма деформації правової свідомості – *злочинна*.

Незважаючи на те, що на такому етапі розвитку правової науки, поняття «правовий нігілізм» зайняло міцне місце в низці інших політико-юридичних категорій, в юридичній літературі досі немає єдиного, загальноприйнятого визначення цього явища, яке було б необхідним хоча б в педагогічних цілях, не кажучи вже про наукову і практичну його цінність.

Як зазначає Н.В. Пильгун, правовий нігілізм є не тільки надзвичайно шкідливим і небезпечним явищем

у суспільстві, а й складною для пізнання правовою науковою категорією. У загальному розумінні правовий нігілізм – це деформація правової свідомості особи або групи осіб, яка проявляється у ігноруванні, запереченні, зневазі до права та закону. А це своєю чергою ігнорування принципів і норм права, вимог чинного законодавства, цінностей національної правової системи та зневажливе ставлення до правових традицій [8, с. 69].

З урахуванням аналізу дефініцій «правового нігілізму», які наводяться популярними енциклопедичними виданнями і сучасними дослідженнями, під правовим нігілізмом пропонуємо розуміти соціально-психологічне явище, що характеризується такою формою деформації правової свідомості, при якій діюче право, правопорядок, навколишня юридична дійсність сприймається його носіями зневажливо, негативно або байдуже за відсутності умислу на вчинення правопорушення, що знаходить своє завершення у відповідному типі поведінки.

Досліджуючи правовий нігілізм, як широкомасштабний деструктивний процес, можна навести різні форми прояву цього негативного явища:

- 1) порушення або невиконання законодавчо закріплених і гарантованих прав і свобод людини;
- 2) видання паралельних, взаємовиключних актів, які суперечать один одному, на тлі наявності значного кола правових прогалин;
- 3) неповажне ставлення органів державної влади і управління до верховенства закону;
- 4) підміна законності політичною, ідеологічною чи прагматичною доцільністю;
- 5) встановлення пріоритету підзаконних актів перед законами;
- 6) теоретико-ідеологічна пропаганда правового нігілізму і так далі.

Залежно від рівня прояву скептичного і негативного ставлення до навколишньої дійсності в сфері права та правопорядку, виділимо три рівні прояву правового нігілізму: звичайний, професійний, теоретичний.

Звичайний рівень прояву правового нігілізму – це сфера існування масової свідомості, соціальної психології. Тут тісно переплетені правова необізнаність, скептичні стереотипи і упередження, а невіра в право і закон нерідко досягає такої міри, що людина відмовляється від реалізації своїх законних інтересів, аби не зв'язуватися з правом і правосуддям. Звичайний правовий нігілізм не завжди обумовлений низьким загальнокультурним і освітнім рівнем. На жаль, він досить широко поширений у середовищі технічної та творчої інтелігенції.

Особливе значення, вважаємо, має прояв правового нігілізму на рівні осіб, які повинні володіти професійною правосвідомістю: професійні юристи, вищі посадові особи органів влади й управління, депутати й тому подібне, тобто люди, зайняті у сферах правотворення та правозастосування. Значною мірою широкому поширенню правового нігілізму в такій сфері сприяє чинне законодавство, яке, як відомо, постійно доповнюється і змінюється, яке деталізується і конкретизується в підзаконних актах, що і закріплює стереотипи слідування посадовими особами не вимогам закону, а вказівкам, які йдуть зверху.

На теоретичному рівні правовий нігілізм має місце у формі ідеології з її послідовним розвитком і формулюванням висновків в рамках суспільної науки, що ґрунтується головним чином на філософських, соціологічних, економічних, правових висновках відомих вчених у галузі філософії і права, вчення яких заздалегідь оголошуються єдино вірними.

І.Д. Копайгора й І.І. Копайгора на підставі узагальнення різноманітних джерел наводять основні причини правового нігілізму. Це, зокрема:

- 1) історичні коріння, які є природним наслідком самодержавства в царській Росії, багатовікового кріпосництва,

що позбавляв людей прав і свобод, репресивного законодавства та недосконалого правосуддя;

- 2) теорія та практика розуміння диктатури пролетаріату як влади, яка не пов'язана і необмежена законами;

3) правову систему, в якій панували адміністративно-командні методи, таємні й напівтаємні підзаконні нормативні акти, а конституції в їх багато численних варіантах і малочислені демократичні закони – які тільки декларували права і свободи особи, принижували роль суду і права;

4) кількісне й якісне корегування правової системи минулого в перехідний період, криза законності і неврегульований механізм запровадження в дію законів та інших нормативних актів, затягування процесу здійснення реформ й особливо судової і правоохоронної системи [9, с. 139].

Причинами появи й широкого поширення правового нігілізму виступають процеси об'єктивного й суб'єктивного характеру, які детермінують спотворене відбиття наявної реальності в сфері права у вигляді скептичного, зневажливого і негативного її сприйняття. Подібних причин безліч. Нам видається можливою їх класифікація на суб'єктивні (населення не вірить в те, що право в змозі належним чином врегулювати життя суспільства) і об'єктивні (невідповідність поточного законодавства і реального механізму втілення вимог права запитам політичної, економічної і соціальної практики).

До суб'єктивних причин виникнення правового нігілізму відносимо: зниження так званого соціально-позитивного імунітету суспільства, низький рівень правових знань і правової культури, невідповідність суті юридичного статусу особистості, закріпленого законодавчо, і реального механізму його дії тощо.

В якості об'єктивних причин можна назвати: історичні умови формування національної правосвідомості і правової державності, ототожнення закону і права, факти ігнорування виконавчою та законодавчою владою законодавства, особливо в сфері прав особистості, невизначеність формулювання закону, популізм і низька якість законотворчості тощо.

Щодо структурних елементів явища «правовий нігілізм», то виділимо ідеологію, психологію і поведінковий акт.

Ідеологія, як складова структури явища «правовий нігілізм», полягає в наявності у членів суспільства поглядів, понять, переконань і стереотипів, які оцінюють чинне право і навколишню юридичну дійсність негативно. Особливо, вважаємо, є неприпустимим прояв ідеологічного компонента правового нігілізму в сфері правотворчості і правореалізації. Якщо для правової ідеології характерна наявність концептуально або систематизовано оформленої структури, і у її розробці беруть участь вчені, правознавці, політичні діячі тощо, то ідеологія нігілізму в праві на рівні індивіда, як правило, характеризується відсутністю чіткої програми, або її абстрактністю.

Психологічний елемент в структурі правового нігілізму складають почуття, емоції, переживання та інші стереотипи, спричинені навколишньою юридичною дійсністю і породжують у носіїв деформованої свідомості негативне ставлення до права аж до повної невіри в потенційні можливості права вирішувати суспільні проблеми, як того вимагає соціальна справедливість. Пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває у собі ті риси, які змушують її бажати діяти так, як вона повинна діяти. Соціальний порядок, який не визнає права, витісняє його з ціннісної системи суспільства, в результаті чого люди починають мислити і діяти у вузьких рамках власних цінностей, де праву вже немає місця.

Поведінковий акт в структурі правового нігілізму є результатом зміни позиції особистості від ролі стороннього спостерігача до зацікавленості, від зацікавленості

до переконаності, а потім і до дії, зміст якої зумовлений соціальними та психофізіологічними факторами. Вибір варіанту правомірної або неправомірної поведінки залежить від ціннісного ставлення до права в цілому, до окремих його норм і інститутів. Невідповідність суті юридичного статусу особистості, закріпленого законодавчо, і реального механізму його здійснення збільшує кількість людей, чию поведінку можна характеризувати за допомогою терміну «правовий нігілізм».

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, зазначаємо, що дослідження сучасних процесів об'єктивного й суб'єктивного характеру, які детермінують правовий

нігілізм, показало, що розв'язання цієї проблеми залежить від змін як мінімум у п'яти сферах: у сфері поточного законодавства й правотворчості; у сфері правозастосування; у сфері економіки; у сфері юридичної науки й юридичної освіти; у сфері громадянського суспільства й особистої ініціативи. Правова освіта й засоби масової інформації – наймасштабніші способи подолання правового нігілізму, безумовно, які не вичерпують методи й форми профілактики й боротьби з досліджуваним негативним явищем, але дозволяють розв'язати проблему «правового мінімуму», якогось обов'язкового рівня, яким має володіти кожна людина, незалежно від її соціального статусу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей / пер. с нем. Ф.Ф. Зелинского и др. Санкт-Петербург : Азбука, Азбука Аттикус, 2014. 448 с.
2. Гераклит. Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. Москва : Наука. 1989. 576 с.
3. Jacobi F.H. Werke. 3 Bd. Leipzig, 1816. 44 S.
4. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т. 7. Философия права. Москва : Соцэкгиз, 1934. 380 с.
5. Жидовцева О.А. Особливості професійної правосвідомості працівників кримінальної міліції у справах дітей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2013. 217 с.
6. Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали». *Правоведение*. 1994. № 2. С. 3–16.
7. Пампура М.В. Деформації правової свідомості в суспільстві, що трансформується. *Право і Безпека*. 2016. № 4. С. 24–28.
8. Пильгун Н.В. Правовий нігілізм у сучасній Україні: поняття, причини та методи подолання. *Юридичний вісник*. 2020. № 3 (56). С.67–73.
9. Копайгора І.Д., Копайгора І.І. Правовий нігілізм в Україні: поняття, причини виникнення, етапи становлення. *Форум права : електронне наукове фахове видання*. 2017. № 5. С. 189–194. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_29.pdf.